

Georges De Schutter

De zinsbouw in het vroege Middelnederlands.

*Een case study.*¹

Abstract

This study is based on an in-depth analysis of one of the first longer texts written in Middle Dutch (dated 1236). On the one hand it elaborates ideas about the development of sentence patterns put forward in earlier work by the same author (De Schutter 1988 and 1995), on the other hand it adds a few hypotheses. Arguments are given in favour of the view that all Middle Dutch sentence types are fundamentally SOV-based. New in this analysis is, however, that Middle Dutch, like e.g. Old and Middle English, may have been developing SVO-type constructions as an alternative (only in main clauses). Contrary to what happened in English, the latter type has been discarded completely in later stages of the Dutch language. Another striking difference between Middle and Modern Dutch is the ease with which the extraposition rule is applied: there do not seem to have been any major restrictions to the application, though a statistical evaluation of the material at hand reveals the existence of certain tendencies that have, eventually, grown into strict rules in Modern Dutch (e.g. the tendency not to extrapose nominal subjects and objects is a rigid rule now).

A final section is added, in which the influence of constituent ordering in the Latin original is investigated. Though a marked influence cannot be denied, a confrontation of the Middle Dutch clauses with and without Latin parallels shows that it is not substantial: it is confined to choices to be made between alternatives: the Latin construction is retained in the Middle Dutch text more often than not, if it is consistent with patterns that are found in original sentences also.

¹ Met dank aan Magda Devos en Sjef Barbiers voor de opbouwende kritiek die zij bij de oorspronkelijke versie van de bijdrage geformuleerd hebben. In de mate van het mogelijke heb ik met hun suggesties rekening gehouden. In sommige gevallen hebben opmerkingen enkel geleid tot de vermelding dat onderzoek op basis van een veel groter corpus noodzakelijk is.

1. Probleemstelling en achtergronden

Het moderne Nederlands heeft fundamenteel een SOV-structuur; dat wil zeggen: alle oppervlakkige zinsconstructies zijn makkelijk af te leiden van onderliggende structuren met het (hoofd)werkwoord op de laatste plaats, en de complementen en adjuncten naar toenemende inherentiegraad bij het werkwoord op de links-rechts-as gerangschikt. Natuurlijk is dat maar de kern van het verhaal: op die basisstructuur wordt een reeks volgorde-regels geënt, die uiteindelijk in een sterk pragmatisch (informatietechnisch) bepaalde zinsvolgorde uitloopt.² Het aan de oppervlakte resulterende structuurschema ziet er voor de typische bijzin uit als [COMP X (V) Vf Y], voor de hoofdzin [(Z) Vf X (V) Y]; in die formules staat COMP voor de invulling van de onderschik-kende knoop in bijzinnen, Vf voor het vervoegde werkwoord (eventueel is dat een hulpwerkwoord), V voor het hoofdwerkwoord als er een hulpwerkwoord in de constructie aanwezig is, en X, Y en Z voor variabele lexicaal onafhankelijke invullingen;³ de plaatsen Y en Z worden meestal maar door één constituent ingenomen; meervoudige extrapositie naar Y komt vooral in de spreektaal vrij vaak voor, maar wordt in min of meer verzorgde schrijftaal blijkbaar gemeden, cf. voor die laatste opmerking o.a. Van de Velde 1973: 131-132, en De Schutter, 1976: 254-255).⁴

Vrij algemeen wordt aangenomen, dat het Oudgermaans, of althans de oudste bekende afstammelingen daarvan, ten minste een sterke tendens tot OV-achtige volgordes had(den), en we zouden dus kunnen veronderstellen dat de kernstructuur van het hedendaagse Nederlands direct op zo'n vroeg taalstadium terug te voeren is. Toch is die laatste visie ver van algemeen: tegen zo'n directe band pleit zeker dat het Middelnederlands tal van structuurtypen oplevert, die erg ver van een zuivere SOV-toestand afstaan, veel verder in elk geval dan het hedendaagse Nederlands. Dat heeft o.a. Van der Horst (1981: 172 en passim) ertoe verleid om een erg los zinsverband als basis voor dit

² De kernhypothese wordt het eerst, het omstandigst en het meest overtuigend beargumenteed door Koster (1975); cf. voor de pragmatische grondslagen van de zinsbouw o.a. De Schutter (1985).

³ De term "lexicale constituent" wordt in het vervolg gebruikt voor niet-klitische zinsdelen. Met lexicale constituenten worden eventueel referenten in de tekst ingevoerd of ten minste geheractiveerd. Klitische constituenten (vooral persoonlijke voornaamwoorden) daarentegen refereren aan entiteiten die al voldoende in de lokale context geactiveerd zijn.

⁴ In een corpus van 25.000 geschreven zinnen, vooral uit literair taalgebruik, heb ik nauwelijks 62 voorbeelden kunnen optekenen (waarvan sommige dan nog vrij dubieus zijn). Over het algemeen is het zo, dat PP's achter het eindwerkwoord de tendens hebben om t.o.v. elkaar de omgekeerde volgorde aan te nemen van die die ze normaal voor het werkwoord zouden innemen, cf. De Schutter (1975: 255); het verschijnsel wordt bij mijn weten voor het eerst beschreven in Koster (1973).

taalstadium te poneren. In een vroegere publicatie heb ik al tegen die visie geargumenteed.⁵ Dat ik het thema nog eens opneem, heeft van doen met het intussen gegroeide inzicht dat ik daarmee de toestand evenmin (ten volle) recht heb laten wedervaren.

Voor dit nieuwe onderzoek heb ik een echte case study uitgevoerd. Ik heb alle zinnen uit één enkele lange niet-literaire tekst gebruikt: die van de bekende statuten van de Gentse leprozerie uit 1236 (uitgave Gysseling 1963). Het gaat om een voor die vroege periode uitzonderlijk vlot en helder geschreven tekst; belangrijk is bovendien dat de auteur een respectabele afstand bewaart t.o.v. het Latijnse voorbeeld.⁶ Dat laatste is ook integraal overgeleverd, en vormt dus een basis voor vergelijking. Wie de teksten met een onbevagen blik bekijkt, merkt al gauw dat er van een vertaling eigenlijk nauwelijks sprake is. De inhoud van de Nederlandse tekst is weliswaar in essentie gelijk aan die van de Latijnse, maar er zijn nogal wat toevoegingen: grotendeels verklarende passages, die wel noodzakelijk geacht zullen zijn voor het ongeschoolde publiek waarvoor de “Diedsche” tekst op geregelde tijdstippen voorgelezen diende te worden (cf. o.a. § 23).⁷ En ook waar de tekst inhoudelijk volledig parallel loopt, gaat het vaak veeleer om een parafrase dan om een echte vertaling.⁸ In elk geval maakt de Nederlandse tekst een bijzonder natuurlijke indruk, en dat maakt hem bij uitstek geschikt voor een onderzoek zoals wat mij voor ogen stond: een studie van de zinsbouw waarbij niet alleen de syntactische feitelijkheden, maar ook de pragmatische (spreektechnische) motivering voor de effectief gekozen structuren in beeld zou komen.

Alle zinnen werden op de volgende dimensies gecodeerd: type zin (cf. verder), aantal werkwoorden, aanwezigheid van een subject en/of van andere zinsdelen, aanwezigheid van klitische woorden (een aantal pronomina⁹ en het

⁵ Cf. De Schutter (1987, 1988): vereenvoudigend komt het hierop neer, dat het Middelnederlands eigenlijk helemaal dezelfde structuurprincipes zou volgen als het moderne Nederlands, maar dat de regels een wat andere invulling krijgen. Bij de eerste stelling wordt in dit artikel méér dan enkel een voetnoot geplaatst

⁶ Ik gebruik de term *voorbeeld* heel bewust: in hoeverre de Latijnse tekst ook als een origineel kan gelden, laat ik aan de lezer zelf ter beoordeling over.

⁷ In de uitgave-Gysseling is de tekst verdeeld in genummerde paragrafen; die nummers dienen als basis voor de verwijzingen.

⁸ Men vergelijk ook verder wat in punt 6 van deze bijdrage over de relatie tussen de Latijnse en de Nederlandse tekst gezegd wordt.

⁹ Vooral persoonlijke pronomina, die ook reflexief gebruikt kunnen zijn; het woord *men*, als onbepaalde referentie aan personen, wordt bij de klitische woorden gerekend, omdat het nooit op een andere plaats dan onmiddellijk voor of achter de persoonsvorm of achter de COMP-vuller verschijnt; dat is bij mijn weten ook de enige plaats waar het in andere dan de hier behandelde tekst voorkomt.

woordje *er/re*), eventueel optreden van gapping bij nevenschikte zinnen. Bij het bepalen van wat hoofd- en bijzinnen zijn, ben ik van de criteria uitgegaan die voor het hedendaagse Nederlands bepalend zijn: voorwaarde om van een bijzin te spreken was aanwezigheid van een COMP-vuller (een voegwoord, of een relatief voornaamwoord of bijwoord, of een constituent met een relatief woord *erin*); conditionele zinnen zonder voegwoord werden als “hoofdzinnen (naar de vorm)” gecatalogeerd, en wat de zinsbouw betreft ook verder zo behandeld: het zijn zinnen die, zoals ja/nee-vragen of bevelende zinnen, met de persoonsvorm beginnen. De onderscheiden formele zinstypen zijn dus de volgende: (i) hoofdzinnen met een of meer constituenten voor het Vf - (ii) zinnen die met het Vf beginnen - (iii) bijzinnen - (iv) beknopte bijzinnen (waarvan het werkwoord een niet-finiete vorm is: VD of -meestal- lange (te-)infinitief). Behalve (ii) is elk van die grote zinstypen goed tot redelijk vertegenwoordigd in het corpus: er zijn 127 mededelende hoofdzinnen, 279 bijzinnen (meer dan dubbel zoveel als het aantal van de mededelende hoofdzinnen dus!), en 84 beknopte bijzinnen; daarentegen zijn er maar 18 hoofdzinnen met Vf op de eerste plaats.

2. Hoofd- en bijzinsvolgorde in het vroege Middelnederlands.

Zelfs een oppervlakkige beschouwing van de Middelnederlandse tekst leert dat het werkwoord in wat we hier de **bijzin** noemen, prototypisch ver achteraan in de zin staat, en dat twee of meer werkwoorden die tezamen het predikaat vormen in zo'n bijzin, ook samen achteraan verschijnen. Aan de andere kant is duidelijk dat die werkwoordelijke eindgroep toch vrij makkelijk door taalmateriaal gevolgd kan worden, en dat op die plaats ook meer dan één constituent kan staan.¹⁰ Wij stellen dus als hypothese dat het bijzinssysteem te vatten is met één enkel eenvoudig structuurschema: [COMP X(Y(...)) (V) Vf]; daarop kan dan een (recursieve) extrapositieregel geënt worden, en een regel waardoor V en Vf potentieel van plaats wisselen (doen sal - sal doen). Prototypische voorbeelden van Vroegmiddelnederlandse bijzinnen zijn:¹¹

- (1) *sowie so sinen magen of sinen frinden clage teuoren bringet uan eniger dinc die* (§ 21)
- (2) *dat hi omodelike gedogen sal de pine die...* (§ 4)

¹⁰ Dubbele of zelfs meervoudige invulling van de positie na het werkwoord komt in het geschreven Middelnederlands relatief onvergelykelyk veel vaker voor dan in het moderne Nederlands, vgl. de verder gegeven aantallen met die van noot 4.

¹¹ Bij het weergeven van de citaten heb ik het/de werkwoord(en) van het zinsgedeelte waar het om gaat, gecursiveerd.

De zinsbouw in het vroege Middelnederlands.

- (3) so dat dese uif honderd pater noster of dese honderd ende uiftech miserere *mogen sin geseit* sonder enech uerlât binnen den dertechsten dage dat ...
(§ 10)

Wat de **hoofdzin** betreft, is de toestand heel wat minder eenduidig. Wel vast is, dat de persoonsvorm vooraan in een zin staat, voorafgegaan door in principe één, soms toch ook meer dan één constituent. Zoals in het moderne Nederlands is er geen P1-constituent in bepaalde zinstypen met heel specifieke pragmatische waarde (bevel-, vraag- en hypothesezinnen, in onze tekst uitsluitend de laatste). Waar het een andere richting uitgaat dan in het moderne Nederlands, is: de plaats van het verbum non finitum, vooral die van de infinitief bij *cunnen, moten, moghen*, enz. Zo'n vorm kan ver achteraan in de zin komen te staan (op een plaats die op het eerste gezicht wel te vergelijken is met die van de werkwoordelijke eindgroep in de bijzin); voorbeelden zijn:

- (4) want danne *moten* si oc wel flesch *eten* die willen (§ 9)
(5) die willen *mogen* hem telker mand ene waruen *don blotlaten* ter uenteusen
(§ 13)

Maar er is een niet verwaarloosbaar aantal zinnen waarin infinitief of VD onmiddellijk bij de persoonsvorm aanleunt, en dus ver vooraan in de zin staat; b.v.:

- (6) de sustre *moten hebben* witte mantele, of lettele scaplarise binnen den hus
(§ 5)

Het zou nu natuurlijk mogelijk zijn om het laatste zinstype zo te beschrijven, dat de extrapositieregels die wij boven al even gesuggereerd hebben, daarbij maximaal wordt toegepast, zolang dus totdat alle constituenten achteraan staan. De basis voor de structuurbeschrijving blijft dan de structuur [Vf X V]; daarop wordt resp. topicalisering (alleen in mededelende zinnen en in leemtevragen) en extrapositie toegepast - dat laatste eventueel recursief, totdat er geen constituenten voor het werkwoord overblijven. Een geldige alternatieve beschrijving is echter ook, dat een regel geponeerd wordt, waardoor in hoofdzinnen V van zijn canonieke plaats achteraan in de zin, naar de plaats onmiddellijk aansluitend bij de persoonsvorm opgetild wordt ("raising" naar de persoonsvorm); op die manier ontstaat een structuur [Z Vf V X]. Dat is een (oppervlakte)-structuur die in heel wat hedendaagse Europese talen als

basisschema voor de zinsbouw geldt (o.a. de Scandinavische talen en het moderne Grieks), en de vraag rijst of het type ook niet in het Middelnederlands de status van basisschema bereikt had (zij het natuurlijk wel met het type met achteraanplaatsing van V naast zich). Een stap verder zou dan nog zijn, dat Z in die formule verplicht - of toch met heel sterke voorkeur - door het subject wordt ingenomen. Dan hebben wij de structuur die in SVO-talen zoals het Engels en de West-Europese Romaanse talen als (voornaamste) basisschema fungeert. Ook dit is een optie voor de analyse van (sommige) Middelnederlandse hoofdzinnen. In dit artikel zal de stelling verdedigd worden, dat de “V-initiële” constructie, met alle werkwoorden bij elkaar vooraan in de zin, in het Middelnederlands inderdaad een kans gekregen heeft, en wel precies door de herinterpretatie van een ouder SOV-type tot SVO (het hedendaagse type in Engels en West-Romaans dus).¹²

Een derde zinstype waaraan aandacht besteed zal worden, is dat van de zgn. **beknopte bijzin**. Die bestaat uit een niet-finiete werkwoordsvorm (infinitief of deelwoord) met een PRO-subject (oppervlakkig leeg) en verder een in principe onbeperkt aantal klitische en lexicale constituenten. Voorbeelden zijn:

- (7) (danne sin si sculdec) buten uasten ende buten aduente de naste seuen dage uor dese hogetide flesch *te daruene* (§ 12)
- (8) (sin si sculdech) enen of tue urode uan den porters uan der stat & die gode ontsien *tesettene* ouermestre in dat hus (§ 1)

Zowel bij de bijzin en de beknopte bijzin als bij de hoofdzin lijken er belangrijke verschillen te zijn tussen het vroege Middelnederlands en zijn hedendaagse afstammelingen, met inbegrip van de hedendaagse standaardtaal. Dat afwijkingen zich toch vooral in de hoofdzin voordoen, valt volledig binnen een logisch verwachtingspatroon, als wij ervan uitgaan dat dat zinstype zich verder van de “wortelstructuur” vandaan situeert: alle recente beschrijvingen in het kader van de generatieve grammatica gaan ervan uit, dat de hoofdzinsvolgorde het resultaat is van een imposant aantal verplaatsingsregels; het is dan ook te verwachten dat taalveranderingen in de eerste plaats die volgorderegels, en niet de basisstructuur (die we terugvinden in de bijzin) zullen betreffen. Ik begin de bespreking met een vergelijking tussen de drie goed gerepresenteerde

¹² Zowel in het Engels als in de Romaanse talen gaat men ervan uit dat de SVO-structuur een vernieuwing is t.o.v. een vroeger dominant SOV-basisschema; het verschil met het Nederlands zou dus uitsluitend zijn, dat in die laatste taal de vernieuwing zich niet heeft doorgezet.

constructietypen: de bijzin, de beknopte bijzin en de hoofdzin (punt 3); daarna wordt de hoofdzin apart onder de loep genomen (punt 4).

3. De bouw van de Middelnederlandse zin: het algemene kader.

Boven hebben we als hypothese gesteld, dat de Middelnederlandse bijzin prototypisch (of voor wie dat liever hoort: onderliggend) alle constituenten tussen de COMP-vuller en het werkwoord of de werkwoordelijke eindgroep heeft. In mijn corpus komen in bijzinnen 436 niet-klitische zinsdelen voor, en daarvan staan er 298 (68.3%) inderdaad op de zo voorspelde plaats. Dat laat toch nog ruim 30% van alle constituenten over, en die zouden dus allemaal als gevolg van een ingreep (extrapositie) achter het werkwoord / de ww.-groep staan.

Ook voor de beknopte bijzin mogen wij in principe een vergelijkbare toestand verwachten: volgens sommige theorieën bevindt de kern van de ww.-constructie zich in een OV-taal immers helemaal achteraan; zonder toepassing van verplaatsingsregels zouden alle zinsdelen dus voor die kern staan. Toch treffen wij in het onderzochte corpus in beknopte bijzinnen maar 57 van de 115 niet-klitische zinsdelen op die plaats aan: amper 49.6% dus; m.a.w.: de helft van alle constituenten volgt tegen de voorspelling in op het niet-finiete werkwoord.

Bij de hoofdzinnen met een hulpwerkwoord en een hoofdwerkwoord dat potentieel op de laatste zinsplaats terecht kan, daalt het aantal constituenten voor die werkwoordvorm nog wat verder. Amper 119 (45.9%) van de 259 constituenten staan voor het hoofdwerkwoord. Dat is dus verschrikkelijk weinig als basis voor de hypothese dat het Middelnederlands in eerste instantie toch vrij dicht bij het ook in het moderne Nederlands geldende SOV-volgordetype stond. De verleiding is dan wel erg groot om te stellen dat de constituentenordering absoluut vrij is (een stelling die nauw bij die van Van der Horst 1981, cf. boven, zou aansluiten).

Laat het echter meteen duidelijk zijn: met de hier gepresenteerde cijfers riskeren wij een ernstige vertekening van de werkelijkheid: niet elke zin bevat evenveel constituenten die voor extrapositie in aanmerking komen, en zowel voor Middelnederlands als voor hedendaags Nederlands geldt, dat de kans op het optreden van extrapositie¹³ toeneemt naarmate het drukker wordt in het mid-

¹³ Ik handhaaf de term, die voor de beschrijving van het moderne Nederlands in algemeen gebruik is, ook voor het Middelnederlands als technische aanduiding van het verschijnsel dat een constituent achter de canonieke plaats van het werkwoord staat. Dat impliceert niet dat “extrapositie” in het Middelnederlands en zijn hedendaagse afstammelingen helemaal dezelfde status heeft.

denstuk van de zin: de extrapositieregels kan, nog afgezien van eventuele motivering op basis van pragmatische aspecten (het verschil tussen topic en focus b.v.), in elk geval toegepast worden als dat middengedeelte te zwaar dreigt te worden, of anders gezegd: als de spanning in de tangconstructie te groot wordt.¹⁴ Het belang van deze factor valt af te lezen uit de volgende tabel, gebaseerd op een indeling van alle relevante zinnen -onafhankelijk van het type- naargelang van het aantal constituenten dat erin voorkomt (op de y-as), en naargelang van het aantal van die constituenten dat achter de werkwoordelijke groep verschijnt of geëxtraponeerd wordt (op de x-as). Bij de hoofdzinnen is het eerste aantal uiteraard exclusief de constituent waarmee de zin begint.¹⁵

Tabel 1: verdeling van zinnen (alle typen) naargelang van het aantal zinsdelen buiten de werkwoordelijke groep; de percentages (maar niet de absolute aantallen) in de rijen zijn cumulatief naar toenemend aantal geëxtraponeerde constituenten.

Aantal C's	Totaal n	geen extr.		1 extr.		2 extr.		3 extr.		4 tr.	
0	70	70	100%	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
1	184	125	68%	59	100%	-----	-----	-----	-----	-----	-----
2	156	54	35%	51	68%	51	100%	-----	-----	-----	-----
3	68	16	24%	21	55%	29	98%	2	100%	-----	-----
4-5	25	5	20%	6	44%	7	72%	5	92%	2	100%

De tabel behoeft weinig commentaar: het is heel duidelijk dat het aantal van de achteraangeplaatste constituenten per zin toeneemt met het totale aantal dat in de zin opeen botst. Nadere beschouwing van de tabel leert ook, dat in een grote meerderheid van alle zinnen ten minste de helft van de constituenten voor de werkwoordelijke groep blijft: 68% bij die met één constituent en bij die met twee, 55% bij die met drie, en 72% bij die met vier of meer constituenten. Beide feiten tezamen kunnen m.i. zo geïnterpreteerd worden: extrapositie was in het vroege Middelnederlands weliswaar veel makkelijker dan in de hedendaagse taal, maar had fundamenteel dezelfde status (of, met een controversiële term: dezelfde functionaliteit): achteraanplaatsing is het gevolg van een verplaatsingsregel die een primair gegeven basisstructuur aanpast. De regel kan zo gemotiveerd worden, dat naar een optimalisering van de informatieverwerking toe gewerkt wordt. Daarbij heeft de hoorder/lezer er

¹⁴ Dit principe heb ik ook in mijn vorige publicaties over de Middelnederlandse zinsbouw laten gelden, cf. De Schutter (1988: 389, 1995: 198).

¹⁵ In het vervolg zal ik daarnaar refereren als de constituent op positie 1 (P1).

belang bij (o.a.) dat het structurerende element, het (hoofd)werkwoord, niet al te lang op zich laat wachten; de spreker/schrijver zou daarmee rekening houden, en dus de “tang” verlichten als dat nodig is. Bovendien is het op deze manier mogelijk om langere sequenties van semantisch-zware constituenten in tweeën te knippen, ook al iets wat de interpreteerbaarheid voor de recipiënt ten goede komt.

Natuurlijk is helemaal niet zeker dat we met deze -dubbele- factor, die veruit het makkelijkst met cijfermateriaal hard te maken is, ook de meest bepalende motivering voor extrapositie te pakken hebben. In punt 5 probeer ik nog wat meer (en andere) informatie in dit verband aan te dragen. Allereerst moet echter het verschil tussen de zinstypen verder geëxploreerd worden.

4. De verschillende zinstypen: overeenkomsten en verschillen

4.1 *Algemeen*

In tabel 1 heb ik alle formele zinstypen bij elkaar gezet; die werkwijze kan, gegeven de aanhef van punt 3, alleen maar tot een vertekening van de werkelijkheid leiden. Er zijn wel degelijk grote verschillen tussen de drie typen; die zijn boven al gedeeltelijk gesignaleerd, en worden in tabel 2 nog eens geïllustreerd, nu met een vergelijking van het aantal zinnen met *n* (aantal)¹⁶ constituenten waarin geen extrapositie voorkomt.

Tabel 2: op de verticale as staan drie “complexiteits”-typen aangeduid (naar aantal constituenten die potentieel in de tang kunnen staan); op de horizontale as worden de zinstypen uitgezet, met daarbij telkens het totale aantal dat genoteerd is, het absolute aantal van de zinnen zonder extrapositie, en het aandeel daarvan in het totaal.

Aantal C's	Bijzin		Beknopte bijzin		Hoofdzin	
	n	- n ~ extr.	n	- n ~ extr.	n	- n ~ extr.
1	104	- 83 80%	38	- 23 61%	42	- 19 45%
2	86	- 43 50%	23	- 4 17%	47	- 7 15%
3-5	47	- 14 30%	9	- 2 22%	37	- 5 14%

Ook deze tabel illustreert de brede kloof die gaapt tussen de realisaties bij hoofdzinnen (met ten minste één hulpwerkwoord) en bijzinnen; en bovendien suggereren de -natuurlijk wel te kleine - aantallen voor de beknopte bijzinnen, dat die ongeveer halfweg tussen de andere twee typen in blijven hangen. Een en ander vraagt om een verklaring. In wat nu volgt probeer ik eerst een ratio te vinden voor het afwijkende gedrag van de hoofdzin; boven heb ik gesug-

¹⁶ Ik beperk het overzicht tot drie variabelen; zelfs na samenvoeging van alle zinnen met drie en meer constituenten zijn immers de aantallen constructies waarop we ons onderzoek kunnen baseren, vrij klein.

gereerd dat het precies de hoofdzin is, waar a priori de meeste afwijkingen van de basisstructuur verwacht mogen worden; met als assumptie dat die basis SOV was, klopt dat dus ook in kwantitatief opzicht. Maar het is lang niet zeker dat dat de enige factor is die meespeelt.

4.2 Hoofdzinnen opnieuw bekeken: een overgang van SOV naar SVO?

4.2.1 SVO-STRUCTUUR IN DE MIDDELNEDERLANDSE HOOFDZIN

In het hedendaagse Nederlands (en het Continentaal-Germaans in het algemeen) bestaat in hoofdzinnen een rigide systeem, waarbij hulp- en hoofdwkwoord verschillende structurele plaatsen bezetten. Een zin als * “Hij zal (komen) praten morgen met hen” is, zover mij bekend, in geen enkel hedendaags Nederlands, Fries of Duits dialect aanvaardbaar.¹⁷ Zulke constructies, met de hele werkwoordelijke groep bijeen, vooraan in de zin, komen in het (Vroeg)-Middelnederlands redelijk frequent voor: in de hier beschreven tekst heb ik er 22 gevonden. Dat aantal is niet onaanzienlijk: er zijn tenslotte niet meer dan 126 hoofdzinnen met een combinatie van (ten minste één) hulpwerkwoord en hoofdwkwoord: 18.3 % van alle gevonden hoofdzinnen met een of meer hulpwerkwoord(en) vertonen dus een oppervlaktestructuur die absoluut afwijkt van wat wij nu kennen. In het volgende stukje bespreek ik de zinnen met hulpwerkwoord en hoofdwkwoord bij elkaar aan het begin van de zin. Een verdere beperking is, dat zinnen als tweede deel van een conjunct met reductie of gapping buiten beschouwing blijven. We houden dan 16 zinnen over. Voorbeelden zijn:

- (9) Die mester *moet setten* bi der brodre rade enen lazers die hire best to gemerken mach ondermester onder hem (§ 1)
- (10) Degone diet cunnen *moten seggen* elkes dachs tue waruen credo ende éne waruen magnificat (§ 10)

Als wij die -vanuit onze hedendaagse perceptie- speciale categorie afzonderen, blijkt die qua bouw in sterke mate te verschillen van de verzameling zinnen die wel met de hedendaagse principes overeenstemmen. Niet minder dan 15 (op eentje na allemaal dus) van de constructies in kwestie hebben het subject, al dan niet als semantisch prominente referent dan wel als klitikon, op P1. Bij de 75 structureel vergelijkbare zinnen met gescheiden werkwoordgroep

¹⁷ Het hedendaagse Afrikaans kent wel constructies als *hy kom gesels môre met hulle*, cf. o.a. De Schutter, 2001 [2002], met verwijzing naar Ponelis, 1993.

De zinsbouw in het vroege Middelnederlands.

zijn er maar 19 (25%) waarbij dat ook het geval is. Het verschil is, ondanks de bescheiden aantallen, ruimschoots significant ($X^2 = 26.2$, $p < .0001$).

De frequentieverschillen zijn m.i. maar op één manier te verklaren: het vroege Middelnederlands had de beschikking over een alternatieve constructie, of was die in elk geval aan het ontwikkelen, waarin de raising-regel die de persoonsvorm in hoofdzinnen naar de COMP-knoop toe verheft, op alle werkwoordvormen, ook op de niet-finiete, toegepast werd. Die regel was in het stadium dat we hier voor ons hebben, meer dan waarschijnlijk nog secundair: er was een “goede reden” nodig om hem in gang te zetten. Het is mogelijk dat er van meer dan één van die goede redenen sprake is, maar de voornaamste motivering lijkt, althans voor de schrijver van onze tekst, geweest te zijn, dat op die manier een hechte eenheid tussen het subject en de hele werkwoordgroep, specifiek met het hoofdwerkwoord, kon ontstaan. Een dergelijk veranderingsproces kan als natuurlijk gelden in talen waarin de categorie subject als syntactisch gegeven prominent wordt: de specifieke semantische interpretatie van het subject (als agentief, presentatief, thematisch, enz.) wordt immers bepaald door de aard van het gekozen (hoofd)werkwoord (actief, ergatief, passief, enz.). Wij kunnen ons de ontwikkeling als volgt voorstellen: zolang er in de zin geen subject (als syntactische categorie) noodzakelijk was - de toestand dus waarvan aangenomen wordt dat die in elk geval in het vroege Indo-Europees bestond -, bleek de semantische rol van elke constituent voldoende uit de gekozen vorm (nominatief, datief, genitief, enz.).¹⁸ Zodra een bepaalde naamval, b.v. de nominatief (oorspronkelijk meer dan waarschijnlijk te interpreteren als “agentief”), zich tot een syntactische functiekategorie, die van het subject, ontwikkeld had, verviel dat automatisme, en was de hoorder/lezer voor de semantische interpretatie van dat subject afhankelijk van het werkwoord. De noodzaak om de semantische rol van zo'n subject zo vlug mogelijk te kunnen interpreteren, is uiteraard vooral groot als het subject een relatief nieuw gegeven in de informatiestroom is (dus niet door een klitikon uitgedrukt wordt); zo'n informatief-nieuw element in de informatiestroom moet immers zijn plaats nog krijgen in het cognitieve plaatje. Als alle net genoemde condities vervuld zijn, kan dus in een taal met oorspronkelijk relatief vrije volgorde de tendens gaan groeien om subject en lexicaal zwaar werkwoord (hoofdwerkwoord) zo dicht mogelijk bij elkaar te laten aansluiten. Daarmee is dan de ontwikkeling tot een SVO-taal (dominant of zuiver) in gang gezet. Onze waarnemingen wijzen erop, dat dat stadium in het vroege Middelnederlands bereikt kan zijn geweest.

¹⁸ In het Middelnederlands waren nog heel wat restanten van dat vroegere systeem (met zinnen zonder subject dus) bewaard; een bespreking bij Van der Horst (1986).

Er rijzen hier ten minste twee vragen: hoe komt het dat de ontwikkeling zich - in deze Vroegmiddelnederlandse tekst althans -¹⁹ tot hoofdzinnen beperkte? En hoe komt het dat de constructie met alle werkwoorden tezamen onmiddellijk na een P1 (bijna steeds dus een lexicaal subject), zich in latere stadia niet over andere zinstypen is gaan uitbreiden? Bij de tweede vraag mag opgemerkt worden dat een aanzet tot uitbreiding er in elk geval al wel was, want in de onderzochte tekst komt de volgorde ook voor in twee hoofdzinnen met klitsch subject - waar de cognitieve noodzaak om V naar voren te halen, zoals boven betoogd, toch aanzienlijk zwakker was -, en in één met een heel andere constituent (een voegwoordelijk bijwoord) aan het zinsbegin; ter illustratie resp.:

(11) ne sine *moten slapen* op plumine bedden binnen den hus sonder als si siec
sin (§ 5)

(12) danne *mot hebben* de lesere enen stop wins uan den gonen in wies comste
hine leest in diedsch (§ 23)

Het belangrijke feit blijft echter, zoals boven al betoogd, dat in niet minder dan 13 van de 16 zinnen met SVO-volgorde een lexicaal subject de eerste zinsplaats (P1) inneemt. Buiten de categorie van de hoofdzinnen, en daarmee komen wij tot vraag 1, hebben wij geen vergelijkbare volgordes aangetroffen. Dat is natuurlijk al in overeenstemming met het principe dat vernieuwingen zich vroeger in afgeleide structuren zoals hoofdzinnen, dan in wortelstructuren zoals bijzinnen voordoen.²⁰ Bovendien is de nieuwe structuur ook bijzonder moeilijk te motiveren in een taal waar het werkwoord geraisd wordt naar een lege COMP: dat vereist een grondige herinterpretatie van de grondstructuren, en die herinterpretatie is er dus in het Nederlands, in tegenstelling met het Engels en (in een ander opzicht) de Scandinavische talen, kennelijk niet gekomen.

4.2.2 VERDERE TENDENSEN TOT “SUBJECT-FIRST”-STRUCTUREN?

Een vraag die in deze context nog enige aandacht verdient, is of er in de distributie van constituenttypen op P1 in het algemeen aanwijzingen zijn dat “subject-first” (onafhankelijk van de plaats van het verbum) het aan het

¹⁹ Het spreekt vanzelf dat een ruimer onderzoek op basis van een groot aantal Vroegmiddelnederlandse teksten noodzakelijk is om de validiteit van de waarnemingen in deze case study na te gaan.

²⁰ Dat is b.v. voor de Scandinavische talen, waar de vernieuwing ten slotte wel succesvol is gebleken, o.a. waargenomen door Gerritsen, 1985.

De zinsbouw in het vroege Middelnederlands.

winnen was. Als wij alle relevante hoofdzinnen in de tekst bekijken, krijgen wij het volgende beeld:

Tabel 3: de distributie van constituenttypen over P1 en andere posities in mededelende hoofdzinnen; de typen zijn geordend naar afnemende geschiktheid om op P1 terecht te komen.

C-type	n totaal in tekst	n op P1
NP-subj.	55	41 (74.5%)
bijwoord	97	49 (50.5%)
kl.- subj.	101	30 (29.7%)
adjunct	113	25 (22.1%)
object-C	126	25 (19.8%)
kl. object	39	0 (0 %)

Tabel 3 illustreert heel overtuigend twee dingen:

- P1 kan in deze vroege Middelnederlandse tekst door zowat alle constituenten ingenomen worden: alleen niet door klitische objecten (dat is in het hedendaagse Nederlands nog steeds zo); het klitische subject daarentegen is, net als in het hedendaagse Nederlands, een potentiële P1-vuller; verrassend is wel, dat de reële plaatsing van klitische subjecten op die positie relatief beperkt is, althans bij vergelijking met NP-subjecten (resp. 74.5% en 22.1%, cf. verder in punt 4.2.3).
- Echt succesvol op P1 zijn alleen bepaalde categorieën van bijwoorden (niet onverwacht: zinsverbindende woorden zoals *so*, *danne*, ...) en lexicaal subjecten.

Daarmee manifesteert de beginpositie van de zin zich als een belangrijke pragmatische indicator, met potentieel twee verschillende functies: enerzijds is het mogelijk er een constituent onder te brengen die de continuïteit van het teksttopic verzekert (vooral zinsverbindende adverbialen, maar secundair kon hier ook het klitische subject goede diensten bewijzen), anderzijds kan een sterk nieuw of vernieuwd topic worden ingevoerd: bij voorkeur is dat het lexicaal subject, maar ook andere lexicaal-zware constituenten, zowel complementen als adjuncten, komen in aanmerking.

Alles tezamen zijn er heel weinig indicaties dat het vroege Middelnederlands zich bij de keuze van de P1-constituent volgens andere wetten gedragen heeft dan het hedendaagse Nederlands: de gebleken tendensen zijn bijna uitzonderingsloos ook op het hedendaagse (geschreven) Nederlands toepasselijk, cf. de tabellen in De Schutter (1976: 172). Uit de algemene distributie van P1-constituenten in het vroege Middelnederlands valt dan ook geen bijkomend argument voor een sterkere tendens naar “subject-first”-structuren af te leiden.

Wellicht is precies dit gegeven (het feit dat een constituent subject is, is niet echt voldoende om hem op P1 te krijgen) uiteindelijk een belangrijke factor gebleken bij het terugdraaien van de boven beschreven zeker reële tendens om SOV-structuren voor SVO in te ruilen. Die hypothese leidt bijna automatisch tot de omgekeerde oorzaak-gevolg-relatie: het is pas als het subject op welke grond ook als vanzelfsprekende vuller van P1 geselecteerd is, dat de tendens gaat werken, die het “hele werkwoord” (hulpwerkwoord(en) + hoofdwkwoord) daarmee associeert; wat uiteindelijk dus in SVO zal uitmonden.

4.2.3 P1: EEN VLUCHTHAVEN VOOR ZWARE CONSTITUENTEN?

Mogen wij dus wel met grote waarschijnlijkheid stellen dat P1, behalve in echte SVO-constructies, niet speciaal met het subject geassocieerd was, dan is er toch nog wel wat anders wat de aandacht trekt. Uit tabel 3 blijkt al dat het subject veel vaker de eerste zinsplaats bezet als dat substantivisch (lexicaal) is, dan als het pronominaal (klitisch) is. Het verschil is sterk significant ($X^2 = 29.99$, $p < .001$). Eigenlijk is dit feit op het eerste gezicht nogal onverwacht: wij zijn gewend P1-plaatsing te associëren met hoge topicaliteit: de meest natuurlijke zinsordening in pragmatisch opzicht is toch: van het best bekende naar datgene wat heel speciaal onder de aandacht wordt gebracht, als volledig nieuw, of onder een nieuw aspect gegeven. Nu kan zeker niet ontkend worden dat normaal een klitisch pronomen, waarmee noodzakelijk aan een al volledig bekend gegeven gerefereerd wordt, sterker topicaal is dan een NP waarin nog een volledige descriptie geleverd moet worden.

Een verdere analyse van de P1-constituenten in hoofdzinnen in onze tekst brengt nog een ander gegeven op de voorgrond, dat een mogelijke verklaring voor die toch wel eigenaardige constellatie inhoudt. Ik heb voor dit stukje onderzoek specifiek alle hoofdzinnen bekeken met een klitisch subject (*men* of een persoonlijk voornaamwoord van de derde persoon). Er zijn precies 100 zulke zinnen in onze tekst (weggelaten zijn ook hier “onvolledige” zinnen, meestal het tweede lid van conjuncties met gapping). Die zinnen heb ik ingedeeld naargelang van het aantal lexicaal-zware constituenten die in de zin als geheel voorkomen (op P1 en verder zowel voor als na de canonieke plaats van het werkwoord; eventueel voorkomende klitische objecten zijn uiteraard niet meegeteld).²¹ Nagegaan is nu wat voor constituent (de klitische of een -willekeurige- lexicaal-zware) op P1 terecht is gekomen. Het resultaat van het telwerk staat in tabel 4:

²¹ Klitische objecten kunnen immers, in het Middelnederlands zoals in het hedendaagse Nederlands, nooit op P1 voorkomen.

De zinsbouw in het vroege Middelnederlands.

Tabel 4: aantallen hoofdzinnen met een lexicale constituent (L), resp. een klitikon (K) op P1, naargelang van het aantal lexicale constituenten; het getal tussen haakjes geeft de verhouding aan t.o.v. het aantal van de lexicale constituenten op P1 per complexiteits-categorie (het aantal voor "L op P1" representeert dus vanzelf altijd <1.0>).

	Totaal n	met 1 L	met 2 L's	met 3 L's	met 4-5 L's
K op P1	29	9 (1.1)	14 (0.6)	6 (0.3)	0 (0.0)
L op P1	71	8 (1.0)	23 (1.0)	23 (1.0)	17 (1.0)

Wat uit deze tabel met absolute zekerheid blijkt, is het volgende: naarmate het aantal zware constituenten in hoofdzinnen toeneemt, groeit ook de neiging om er daar één (of meer) van op P1 te plaatsen. Het lijkt er dus op dat P1 voor de spreker/schrijver van het vroege Middelnederlands (ook?) een functie had die in de hedendaagse taal in de eerste plaats met de extrapositie geassocieerd wordt: een vluchthaven te zijn voor constituenten die anders de tang te zwaar zouden maken. Allicht zal men voor de verplaatsing naar P1 dan wel meestal voor de topicaal zwaarste constituent geopteerd hebben (vandaar dat het lexicaal-zware subject veruit de primus inter pares was, cf. tabel 3), maar het belangrijke feit is, dat daarbij de constituenten met de hoogste topicaliteitswaarde (de klitische subjectspronomen) heel gemakkelijk gepasseerd konden worden: die vormen namelijk, vanwege hun syntactische klitiseerbaarheid bij het werkwoord, geen echte bijkomende belasting voor de tang.

Het is goed denkbaar dat ook deze tendens mee aan de basis heeft gelegen van de terugdringing van de SVO-structuren die zich op een bepaald moment wel degelijk aan het ontwikkelen waren; in het volgende punt probeer ik het hele beeld van de Vroegmiddelnederlandse hoofdzin, zoals die in de hier geanalyseerde tekst gerealiseerd wordt, nog eens samenvattend te schetsen.

4.2.4 SAMENVATTING: DE VROEGMIDDELNEDERLANDSE MEDEDELLENDE HOOFDZIN

In het voorafgaande wordt betoogd dat in het vroege Middelnederlands als structuurschema's voor mededelende hoofdzinnen mogelijk naast elkaar bestonden: (i) Z Vf X (V) Y en (ii) S Vf (V) X.²² (ii) had het onmiskenbare voordeel dat de zin automatisch met een potentieel sterke topicale constituent

²² Een bijzonder boeiende vraag hierbij is, wat de ordening van de X-constituenten in beide formules geweest is. Te verwachten valt, op basis van wat we in het hedendaagse Nederlands zien, dat de constituenten in X en Y van schema (i) t.o.v. elkaar in spiegelbeeldvolgorde staan (cf. noot 4). Om dit na te gaan dient eerst nog onderzocht te worden of het Middelnederlands, met zijn relatief toch nog aanzienlijk sterkere flexie, wel aan dezelfde wetten gehoorzaamde als zijn hedendaagse opvolgers (grosso modo dus: dichter bij het werkwoord naar toenemende inherentiegraad). Zo'n onderzoek, hoe zinvol ook, valt buiten het bestek van deze case study.

begon, en dat er van een tangconstructie gewoonweg geen sprake meer was: de zin is dan potentieel ad infinitum uitbreidbaar, zonder problemen voor de interpreteerbaarheid. (i) had het even onbetwistbare voordeel dat er, via de vrije keuze tussen verschillende topicale constituenten op Z, meer pragmatisch reliëf in de mededeling kon komen; tegelijk werd toch de tang verlicht door de mogelijkheid zowel van topicalisering van één of zelfs meer willekeurige constituenten, als van verschillende extraposities; dat dubbele procédé kon inderdaad voor verlichting zorgen, op voorwaarde dat voor de topicalisering een of meer lexicale constituenten gekozen werden. Dat nu is wat in de onderzochte tekst ook bij voorkeur gebeurt, zo hebben wij vastgesteld.

Kennelijk heeft type (i) in de verdere taalgeschiedenis meer aantrekkingskracht gehad dan (ii); daarbij kan natuurlijk ook de (relatieve) structurele gelijkheid met de bijzinsconstructies gespeeld hebben. Had (ii) het bij de hoofdzin gewonnen, dan was er in eerst instantie een absolute dichotomie hoofdzin-bijzin gekomen, met fundamenteel verschillende structuurschema's; het voorbeeld van de Scandinavische talen en van het Engels toont aan dat in zo'n geval de structurele eenvormigheid ook door veralgemening van het hoofdzinsschema bereikt kan worden (veralgemening van Z Vf (V) X, resp. S Vf (V) X). Het lijkt er sterk op, dat het vroege Middelnederlands een weg was ingeslagen die uiteindelijk heel goed tot een "Engels" resultaat had kunnen leiden.²³

4.3 *De beknopte bijzin: een type tussen twee uitersten*

Boven hebben wij de Middelnederlandse bijzin leren kennen als de directe erfgenaam van het oude SOV-systeem, en de hoofdzin als een relatieve dissident; de oorzaak van de afwijking bij hoofdzinnen zou kunnen liggen in de veralgemening van de eveneens oude raising-regel (V-naar-I, en daarna I+V-naar-C), van alleen maar het hoogste werkwoord tot de hele werkwoordelijke eindgroep.

Wat moeten wij nu bij de beknopte bijzin verwachten? In eerste instantie ligt vergelijking met de bijzin voor de hand: er is, althans in de hedendaagse taal, geen enkele aanleiding om in een beknopte bijzin een werkwoord (I+V of wat dan ook) naar de COMP-positie te verheffen: die positie kan immers door een voegwoord sui generis (gewoonlijk een dat gelijk is aan een voorzetsel in een PP) ingenomen worden. Maar in werkelijkheid staat de beknopte

²³ Of bij het uiteindelijke resultaat (het verdwijnen van SVO) het ontbreken van een belangrijke tweetalige bevolking in de Nederlanden een rol van betekenis gespeeld heeft (cf. de stelling van Weerman 1993), kan niet zonder meer ontkend worden; waarschijnlijk lijkt het mij niet: zoals boven aangegeven zijn er m.i. genoeg intern-linguïstische factoren ter verklaring.

bijzin wat de volgordebetrekkingen in de hier beschouwde tekst betreft, bijna even ver van de bijzin af als de hoofdzin, dat blijkt uit tabel 2. Zoiets vraagt om een verklaring. Wat volgt moet als een eerste poging gezien worden, die ik heel graag voor een betere in wil ruilen.

Een mogelijke verklaring zou in de hybride grammaticale status van het element *te* in lange (te)- infinitieven (veruit de frequentste categorie van beknopte bijzinnen in deze dataverzameling) kunnen liggen. In oorsprong is *te* (een gereduceerde vorm van *toe*) natuurlijk een prepositioneel voegwoord, dat als zodanig op de COMP-plaats helemaal vooraan in de zin hoort te staan. Geleidelijk aan is het tot een prefix-achtig element geherinterpreteerd, dat dus samen met de volgende infinitief-gerundiumvorm één enkele flexievorm is gaan uitmaken (de lange infinitief); die herinterpretatie heeft ertoe geleid dat *te* in de hedendaagse grammaticale traditie meestal als het hoofd van de I-projectie gezien wordt. Stellen wij nu even dat in het (vroege) Middelnederlands beide interpretaties van *te* nog levend waren, dan is de volgende verklaring voor de volgorde-eigenaardigheden mogelijk:

De geleidelijk aan vast geworden combinatie van *te*+gerundium gaat naar een van de plaatsen die prototypisch bij de componenten past: ofwel naar de COMP-plaats, die inherent met *te* verbonden is, ofwel naar een plaats aan het zinseinde, die dan weer bij de werkwoordvorm past.

Om de hypothese te verifiëren zouden beknopte bijzinnen met lange infinitief (uiteraard de enige waarvoor de verklaring geldig is) gecontrasteerd moeten worden met die met een voltooid of onvoltooid deelwoord: bij die laatste vormen zou er - uiteraard - geen aantrekkingskracht van de COMP-positie mogen zijn. Het materiaal dat mij hier ter beschikking staat, levert veel te weinig deelwoorden op om zo'n vergelijking zinvol uit te voeren. Toekomstig onderzoek zal hopelijk een antwoord kunnen formuleren.

5. Welke constituenten worden geëxtraponeerd?

Boven hebben wij al gezien dat in deze tekst nominale constituenten met de functie van subject heel zelden buiten de tang geplaatst worden; naar eventuele factoren kunnen wij op basis van die enkele gevallen niet op zoek gaan.

Aan het andere uiterste van het statistische spectrum staan allerlei bijzinnen en beknopte bijzinnen: onafhankelijk van hun functie t.o.v. het kernwerkwoord van de zin waarin die opereren (subject, complement of adjunct), komen ze vrijwel uitsluitend achter het werkwoord of de werkwoordgroep te staan

(80 van de 84 genoteerde gevallen, i.e. 95.2%). Ook hier is verder onderzoek op basis van de schamele vier uitzonderingen in dit materiaal zinloos.

De overige constituententypen heb ik zowel naar formele als naar functionele karakteristieken in de volgende categorieën onderverdeeld:

- nominale en prepositionele constituenten als complement of object (aangeduid met de sigels NC / PC);
- nominale en prepositionele constituenten als adjunct of bepaling (NA of PA);
- adjectivische constituenten als complement of gezegde (AC)
- adjectieven en adverbia als adjunct of bepaling (AA)

De plaatsing van die vier typen heb ik bekeken in de drie relevante zinskategorieën: bijzin, beknopte bijzin, hoofdzin met hulpwerkwoord dat van zijn syntactisch complement (het hoofdwerkwoord) door ten minste één constituent gescheiden is. Wij krijgen dan de volgende tabel:

Tabel 5: Voorkomen van verschillende lexicaal-zware constituenten voor of na de werkwoordelijke eindgroep in bijzin, beknopte bijzin en hoofdzin

	Bijzin		Bekn. bz.		Hoofdzin		Totaal	
	-extr	+extr	-extr	+extr	-extr	+extr	-extr	+extr
NC	77	19	33	22	38	21	148	62
	80.2%		60.0%		64.4%		70.5%	
PC	32	9	5	3	6	9	43	21
	78.0%						67.2%	
AC	20	12	21	31	4	1	45	43
	62.5%		40.4%				51.1%	
NA	5	2	8	2	3	9	16	13
							55.2%	
PA	48	37	12	21	12	43	72	101
	56.5%		36.4%		21.8%		41.6%	
AA	55	7	7	3	26	4	88	14
	88.7%				86.7%		86.3%	

Een erg duidelijk beeld verschijnt niet wat de formele en functionele categorieën betreft; toch zijn er wel uitgesproken tendensen: het minst voor extrapositie geschikt zijn de adverbiale adjuncten met een bijwoord of adjectief als kern, en gewoonlijk ook als enig element. De laatste toevoeging is van belang: blijkbaar ligt extrapositie minder voor de hand naarmate de constituent structureel eenvoudiger is. Waarschijnlijk is dat wel zo te interpreteren, dat de operatie eerder op semantisch echt zware constituenten wordt uitgevoerd dan op semantisch minder zware. Dat kan, zoals boven al gezegd, een louter infor-

matietechnisch doel dienen (het verlichten van de tang als er veel semantisch materiaal is), maar het kan natuurlijk ook van doen hebben met de algemene tendens om focusconstituenten verder naar achteren in de uiting te plaatsen: de kans dat een constituent in de mededeling focus krijgt, stijgt nu eenmaal naarmate hij semantisch complexer in elkaar zit. Wat verder nog opvalt, is dat nominale en prepositionele complementen (in de tabel aangeduid met de sigels NC en PC) elkaar t.a.v. extraponeerbaarheid in dit relatief vroege stadium van het Middelnederlands nauwelijks ontlopen; ook hun formele tegenhangers in adjunctfunctie (NA en PA) verschillen qua plaatsingsdistributie niet significant van elkaar. Maar er is wel een ruimschoots significant verschil in de tendensen tussen de klasse van de complementen en die van de adjuncten (we nemen N- en P-complexen bij elkaar): bij de complementen is de verhouding 191 tegen 83, bij de adjuncten 88 tegen 114 ($X^2 = 32.02$, $p < .001$). Heel eigenaardig is, dat die relatieve afkeer van complementen voor extrapositie zich niet herhaalt bij de adjectieven gebruikt als predikaatsnomen. Wellicht speelt daarbij dan weer het geringe semantische gewicht van het werkwoord (vooral *sijn*), maar dat zou in een veel ruimere context bekeken moeten worden.

Als wij de toestand van het Middelnederlands met die van de hedendaagse taal vergelijken, vallen enorme verschillen op: een aantal van de opgevoerde categorieën komt nu niet meer voor extrapositie in aanmerking: eigenlijk zijn alleen PP's nog op heel ruime schaal kandidaat voor de verplaatsing; maar ook bij die PP's zijn er beperkingen die het Middelnederlands niet kende: "inherente" richtings- en plaatscomplementen (onderliggend predikaten in small clauses) zijn in het hedendaagse Nederlands uitgesloten (b.v. * "*dat hij komt naar huis*"). Een directe afhankelijkheidsketen tussen de twee taalstadia is eigenlijk niet te construeren: het is duidelijk dat op de nog erg vrij gehanteerde extrapositieregel van het Middelnederlands een groot aantal nieuwe restrictieve regels in is gaan werken: als factor is er b.v. de richting van de casustoekening gekomen (voor objecten bij het werkwoord: naar links)²⁴, maar ook de absolute eis voor een aantal andere constituenten om links van het kerngegeven van de zin te blijven staan (in de hedendaagse generatieve grammatica wordt die tendens met eigenschappen van de copula-constructie geassocieerd).

De complexe omslag, met de introductie van een relatief groot aantal nieuwe vaste regels, lijkt er vanaf de zestiende eeuw gekomen te zijn, maar naar het waarom van een en ander is het voorlopig raden: wellicht te overwegen valt, dat in die tijd de laatste resten van het formele naamvalssysteem in

²⁴ Daardoor is extrapositie van het direct object (trouwens ook van het indirect object zonder voorzetsel) onmogelijk geworden; ook de beperkingen bij de predikaten van small clauses zijn op dezelfde manier te verklaren.

nominale constituenten gesneuveld zijn: in het noorden bleef de nominatief als enige vorm over, in het zuiden de accusatief. Een gevolg daarvan kan de relatieve fixering van de constituentenordering geweest zijn. Overtuigend is dat, zonder verdere motivering, natuurlijk niet echt.

6. Is er invloed van het Latijnse voorbeeld?

6.1 *Methodologische beschouwingen*

In punt 1 heb ik gesuggereerd dat de Middelnederlandse tekst een vrij losse verhouding heeft t.o.v. de Latijnse grondtekst: er zijn nogal wat toevoegingen, uitweidingen en verduidelijkingen, en ook waar de oorspronkelijke Latijnse tekst in de “Diedsche” gevolgd wordt, zijn de afwijkingen tussen beide legio. Vrij frequent is, dat een nominale constructie in het Latijn in het Nederlands als bijzin verschijnt, cf. b.v.:

- (13) tunc enim ... [ab esu carniū] abstinebunt - dan sullen si ... hem onthouden
[uan flesche tetene] (§ 9)

Parallellen van dit type, hoe reëel ze ook mogen zijn, tellen voor een vergelijking van zinsconstructies natuurlijk niet mee: er zijn in beide talen teveel structuurverschillen tussen nominale en verbale constructies, en die verschillen lopen absoluut niet parallel. Wat ook nogal eens voorkomt, is de vervanging van een participium- of gerundivumconstructie (met inbegrip van de losse ablatief-constructie) door een bijzin of een beknopte bijzin; zover in het Latijn dan een werkwoordvorm voorkomt, heb ik zulke gevallen wel als “vergelijkbaar” meegenomen; b.v.:

- (14) [penam pro qualitate delicti sibi iniungendam] humiliter suscipiant & devote -
ende de pine [de men hem setten sal gelic harer mesdad] sin si sculdich omode
like ende met goeden wille tontfane (§ 15)

- (15) [facta autem computatione] ... - [alse danne de rékeninghe es gedan] ... (§ 2)

Hetzelfde geldt uiteraard als een hoofdzin door een bijzin vervangen is, of omgekeerd. Met andere woorden: zolang in de twee talen een werkwoordvorm (met uitzondering van het Latijnse supinum, dat al te duidelijk nominaal karakter had) als kern van de constructie optreedt, heb ik de constructies als “parallel” beschouwd. Tegen die werkwijze kunnen uiteraard argumenten aangevoerd worden (o.a. al het feit dat hoofd- en bijzin in het Middelneder-

lands feitelijk toch nogal wat verschillen vertoonden, cf. punt 4.2), maar een strikte eis tot volledige parallelie zou het aantal vergelijkbare eenheden tot beneden een aanvaardbaar minimum gereduceerd hebben.²⁵ Ook een ander belangrijk gegeven moet bij dit onderzoek op basis van een beperkt corpus buiten beschouwing blijven: de aard van de subject-predikaat-verbinding (b.v. al dan niet ergatief) is in veel talen een belangrijk gegeven in de beregeling van volgordepatronen: agens-subjecten worden nogal eens anders behandeld dan hun ergatieve tegenhangers, cf. b.v. hedendaags Frans: “Un homme lisait un livre - * il lisait un homme un livre” tegenover “Un homme apparaissait - il apparaissait un homme”. Ook dat kan de verhoudingen tussen middeleeuws Latijn en Middelnederlands beïnvloed hebben. In een vergelijking op basis van (substantieel) ruimer materiaal dient deze factor zeker mee in beschouwing genomen te worden.

De verzameling Middelnederlandse zinnen valt dus uiteen in twee verzamelingen: die waar in het Latijnse tekstvoorbeeld potentieel van een constructievoorbeeld gesproken kan worden, en die waarbij dat niet het geval is. Wat nu (o.a.) onderzocht kan worden, zijn de volgende aspecten:

- Nemen vergelijkbare constituenten in Latijn en Nederlands dezelfde plaats in? Ook hier rijst er een interpretatieprobleem: mag vergelijkbaarheid beperkt worden tot het referentiële (de betekenis), of moet het uitgebreid worden tot de syntactische functie? Met andere woorden: kan een accusatiefoject in taal x zomaar vergeleken worden met een prepositioneel object, of, nog sterker, met een subject in taal y? Of kan een bijwoord in taal x zonder meer gelijkgesteld worden met een nominale constituent (b.v. *semel* = *éne waruen*)? Een strikt te beargumenteren standpunt is m.i. op dit ogenblik (nog?) niet mogelijk. Praktisch dus: ik heb voor de eerste optie gekozen, referentiële identiteit volstaat, zelfs in die gevallen waar ze niet helemaal volledig is: vooral zinsverbindende bijwoorden lijken in Latijn en (Middel)nederlands nogal eens in bepaalde betekenisaspecten te verschillen (b.v. *autem* - *danne* in de boven als nr. 15 weergegeven zin). Voor deze vergelijking heb ik ze dus wel volledig gelijkgesteld.

- Zijn er kwantitatieve verschillen tussen de constituenttypen in de Middelnederlandse zinnen van beide verzamelingen (die met en die zonder parallel in de Latijnse tekst)?

Ten slotte nog dit: in het dadelijk te presenteren onderzoek heb ik, alweer vanwege de beperktheid van het corpus, geen onderverdeling meer naar zinstype gemaakt. Welke bezwaren daartegen ingebracht kunnen worden, is boven al uitvoerig ter sprake geweest.

²⁵ Dit feit alleen al is een indicatie van hoe onafhankelijk de Nederlandse en de Latijnse tekst t.o.v. elkaar zijn, cf. punt 1.

6.2 *Een onderzoek naar de invloed van de Latijnse brontekst.*

Wij kunnen het materiaal vanuit twee tegengestelde gezichtspunten bekijken:

- Waar staan de constituenten t.o.v. het werkwoord in het Latijn, en waar zijn ze in de parallelle Nederlandse zinnen terechtgekomen?
- Waar staan de constituenten t.o.v. het werkwoord in het Nederlands, en is er een verschil tegenover het Latijnse voorbeeld?

Ik zal in dit punt vooral de eerste invalshoek kiezen; dat is voor dit onderzoek ook de meest logische; we gaan er immers van uit dat de Latijnse versie de basistekst is.

Allereerst blijkt al dat in de Latijnse tekst plaatsing van zinsconstituenten voor het werkwoord normaler is dan plaatsing erachter: 331 (71%) van de 472 zinsdelen in de relevante zinnen (die waarbij vergelijking met een Middelnederlandse parallel mogelijk is) komen voor de werkwoordelijke zinskern, 137 erachter, 4 zijn over de twee posities gesplitst (b.v. “Sorores autem palliis utantur albis”, § 5). Opmerkelijk nu is dat uit de twee grote deelverzamelingen (voor/achter het ww.) relatief bijna evenveel constituenten van plaats wisselen in de Middelnederlandse tekst: van de 331 voor het Latijnse werkwoord, blijven er 239 (72.2%) op die positie in de Dietse bewerking; en van de 137 achter het Latijnse werkwoord, blijven er 105 (76.6%) ter plekke. Het lijkt er dus toch wel op, dat de bewerker zijn voorbeeld, waar mogelijk, vrij getrouw probeerde te volgen. Of anders gezegd: er moest wel een goede reden zijn om daarvan af te wijken. Zo’n goede reden blijkt er vooral geweest te zijn t.a.v. de constituent die in het Nederlands subject werd, en t.a.v. de constituent die als (beknopte) bijzin verscheen (voor beide cf. het begin van punt 5 van deze bijdrage): als het subject beantwoordt aan een constituent achter het Latijnse werkwoord, dan verhuist hij in de meeste gevallen naar een plaats ervoor (6 van de 8). Staat in het Latijn het subject op de eerste plaats, dan blijft het daar in bijna alle gevallen ook staan (9 van de 10).

Bij alle andere constituenttypen komen verplaatsingen in beide richtingen voor. Ik vat de gegevens samen in tabel 6:

De zinsbouw in het vroege Middelnederlands.

Tabel 6: Overzicht van parallelle constituenten in de Vroegmiddelnederlandse en in de Middellatijnse versie, naar hun plaats t.o.v. het (hoofd)werkwoord. Het getal tussen haakjes is het percentage van de achter het werkwoord geplaatste constituenten.

	A. Latijn voor het werkw.		B. Latijn achter het werkw.	
	Ndl. voor	Ndl. achter	Ndl. voor	Ndl. achter
Objecten (NP/PP)	107	28 (20.7)	13	28 (68.3)
AP's als naamw.gez.	3	3	2	2
Adjuncten (NP/PP)	56	45 (44.6)	5	42 (89.4)
Adverbia/adject.	49	5 (9.3)	4	2
Totaal	215	81 (27.4)	24	74 (75.5)

We kunnen er dus wel van uitgaan dat de twee plaatsingsmogelijkheden bij alle beschouwde typen tot het Middelnederlandse taaleigen behoorden: verplaatsing komt immers voor alle constituenttypen in beide richtingen voor, en nog wel in relatief vrijwel dezelfde proporties: zowat een kwart van alle gevallen wordt verplaatst (cf. de totalen).

Overigens: er zijn toch wel belangrijke verschillen naargelang van het constituenttype: objecten (zowel NP's als PP's) gaan relatief makkelijker naar links toe (waardoor ze dus voor het werkwoord komen te staan). Bij de adjuncten is er een duidelijke oppositie: die met een NP (NP of PP) gaan relatief veel vaker naar rechts toe, die bestaande uit een adverbium of een AP dan weer in uitgesproken mate naar links. Wij zien hier wellicht iets op gang komen dat de constituentenordering van het hedendaagse Nederlands ten slotte is gaan bepalen: NP-objecten (maar niet hun PP-functiegenoten!) zijn tot de plaats voor het werkwoord beperkt geraakt;²⁶ en ook adverbia en adverbiaal gebruikte adjectieven zijn met weinig potentiële uitzonderingen vast voor het werkwoord terecht gekomen.²⁷ Heel merkwaardig is natuurlijk de behandeling van het adjectivische predikaatsnomen. Dat is in het hedendaagse Nederlands aan de positie links van de werkwoordelijke eindgroep gebonden, maar daarvan is in het hier gerapporteerde materiaal geen enkele voorafbeelding te bespeuren.

Zo'n parallellisme is er trouwens ook niet in het laatste deelonderzoekje dat ik aan de problematiek van de beïnvloeding van Middelnederlands door Middellatijn gewijd heb. In dat stukje onderzoek plaats ik de zinnen met Latijnse parallel tegenover die zonder. De reden daarvan behoeft nauwelijks betoog. In de hypothese dat de Middelnederlandse syntaxis beïnvloed is door die van

²⁶ Dat wordt in de hedendaagse generatieve grammatica zo verantwoord, dat casustoekenning naar links gebeurt, cf. boven.

²⁷ Voor het moderne geschreven Nederlands vergelijk men het cijfermateriaal bij Van de Velde (1973) en bij De Schutter (1976: 195).

het Latijn, valt immers te verwachten dat bij de zinnen zonder parallel de kwantitatieve verdeling van constituenten voor en achter de werkwoordelijke eindgroep er anders, natuurlijker, uit zal zien dan bij die waar er wel zo'n parallel is. Tegelijk wordt het mogelijk het belang van de factor "vertaling / navolging" zelf te kwantificeren.

Tabel 7: Vergelijking van zinnen met resp. zonder parallel in het Latijn: verdeling van constituenttypen voor en achter de werkwoordelijke eindgroep

	A. met Latijnse parallel		B. zonder Latijnse parallel	
	voor ww.	achter ww.	voor ww.	achter ww.
object (NP/PP)	120	56 (31.8)	60	15 (20.0)
adject. predik.	5	5	39	38 (49.4)
adjunct met NP	61	87 (58.8)	23	15 (39.5)
adverbia/adject.	58	7 (12.7)	40	5 (11.1)
Totaal	239	155 (39.3)	162	73 (33.9)

De resultaten van tabel 7 lopen voor een deel merkwaardig parallel met die van tabel 6: wat de plaats van AP's en van adverbia betreft, is er nauwelijks verschil tussen de zinnen met en die zonder Latijnse parallel. Blijkbaar is het adjectivische predikaatsnomen in dit taalstadium dus inderdaad absoluut vrij wat zijn plaats betreft. En adverbiale/adjectivische adjuncten zijn (al) zozeer aan de plaats voor de werkwoordelijke eindgroep gebonden, dat ze maar heel zelden geëxtraponeerd worden. Ook voor NP- en PP-objecten bevestigt deze tabel dat er in spontane(re) Middelnederlandse schrijftaal toch wel een sterke tendens was om ze voor het werkwoord te houden. Het enige wat onverwachte resultaat is de relatief geringe score van extrapositie bij adjuncten met NP in Middelnederlandse zinnen zonder Latijns pendant. Uit tabel 6 valt af te leiden dat het Middelnederlands deze schikking prefereert (er zijn relatief veel afwijkingen van het Latijnse voorbeeld naar extrapositie toe, en relatief weinig met verplaatsing in de andere richting). Toch blijft het aandeel in volledig autochtone Nederlandse zinnen achterop tegenover de vertalingen / navolgingen. Wellicht speelt hier als factor mee, dat de zinnen zonder parallel gemiddeld wel korter lijken te zijn dan die mét: boven heb ik al een paar keer als mogelijke factor laten gelden dat extrapositie de tangconstructie verlicht. Dat zou dus bij de B-zinnen in mindere mate gewerkt kunnen hebben dan bij die van de A-kolom. Het aantal zinnen dat voor vergelijking in aanmerking komt is echter veel te klein om deze mogelijke factor verder statistisch te evalueren. Voorlopig kunnen we het bij de vaststelling laten dat de zinnen

die direct in het Nederlands gevormd worden, minder extrapositie vertonen dan de vertaalde.²⁸

Wij vatten samen: een zekere beïnvloeding van het Latijnse voorbeeld op de Nederlandse zinsbouw is in deze tekst onmiskenbaar. Toch komen daar geen onwaarschijnlijke constructies uit voort: de invloed manifesteert zich uitsluitend in het feit dat bepaalde tendensen in de keuze geaccentueerd worden, andere uitgevlakt. Het verschil tussen vertaalde en oorspronkelijke zinnen is dan ook uitsluitend relatief van aard.

7. Een mogelijke synthese in de voorwaardelijke wijs

Het zou van aanmatiging en onwetenschappelijkheid getuigen om op basis van een analyse van zinnen uit één enkele tekst uit één welbepaalde regio, een schema voor de Vroeg-Middelnederlandse zinsbouw op te stellen. Wel is het legitiem om op basis van de boven gepresenteerde studie een aantal hypotheses voor verder onderzoek te formuleren. De voornaamste zijn:

- De basisstructuur van het Nederlands was in de dertiende eeuw [(COMP)XY[(V) Vf]] (met X en Y als variabelen); die structuur treffen wij in z'n gaafste vorm aan in de bijzin.
- Op de basisstructuur werkte in elk geval een regel die constituenten van voor het complex [(V)Vf] naar een plaats daarachter kon verplaatsen. In tegenstelling met wat in de hedendaagse taal het geval is, was de regel onbelemmerd recursief. Behalve de nu nog geldende pragmatische motivering om de (voornaamste) focusconstituent op die manier helemaal achteraan in de zin te krijgen, speelde in het vroege Middelnederlands waarschijnlijk ook de informatietechnische factor mee, dat op die manier de tangconstructie lichter gemaakt kon worden.
- Er zijn sterke indicaties dat zich in de mededelende hoofdzin een nieuwe structuur van het type SVf(V)XY aan het ontwikkelen was. Daarnaast bleef een ander type dominant, waarbij alleen de persoonsvorm (hulp- of hoofdwerkwoord) naar de COMP-plaats verheven werd: [X Vf (Y) (V) (Z)]. In dit laatste type werden één of meer constituenten voor het Vf geplaatst. Dat kan iets met het begrip topicalisering van de hedendaagse taal van doen hebben, maar waarschijnlijk diende ook deze verplaatsingsregel vooral het doel om de tangconstructie te verlichten.

²⁸ Erg sterk is die factor echter niet: de coëfficiënt van Yule, die de sterkte van een factor uitzet op een schaal van 0 tot 1, geeft nauwelijks 0.18 aan; de formule, toegepast op dit cijfermateriaal, is: $[(239 \times 73) - (155 \times 162)] : [(239 \times 73) + (155 \times 162)]$. Nog op te merken is, dat zowel de verschillen voor objecten en die voor adjuncten met NP, als de totale verschillen significant zijn op het .05-niveau.

- Ook bij de beknopte bijzin lijken er twee tegengestelde tendensen aan het werk geweest te zijn: enerzijds aansluiting van V bij het prepositionele voegwoord *te*; anderzijds aansluiting van *te* als een prefix-achtig element bij V. Het eerste sluit in zekere zin bij [SVf(V)XY]-achtige constructies aan, het tweede bij [(COMP)XYV]-achtige.

Een en ander veronderstelt verdere studie op basis van een veelvoud van het hier gepresenteerde materiaal; daarbij mag zeker ook de geografische dimensie niet vergeten worden. En evenmin de temporele: op een bepaald ogenblik moeten tendensen naar [SVf(V)XY] toe hun aantrekkingskracht opnieuw verloren hebben. Ook voor andere aspecten is op een bepaald ogenblik de weg terug naar striktere [(COMP)XY(V)Vf]-structuren aantrekkelijk gebleken: heel wat extraposities zijn in het hedendaagse Nederlands onmogelijk geworden; er is in verzorgde schrijftaal (normtaal) een sterke beperking gekomen om één enkele constituent in de extrapositie te plaatsen; ook P1 is vrijwel tot een monolithisch domein geworden, waar constituenten terecht kunnen op basis van hun topicaliteit, maar (waarschijnlijk) niet meer omdat er nu eenmaal teveel lexicaal materiaal “in de tang” zou zitten.

Daarmee presenteert zich een gebied van historische taalstudie waar syntactische, semantische en pragmatische factoren elkaar ontmoeten.

Bibliografie

- DE SCHUTTER, G.
1976 “De bouw van de Nederlandse zin. Beschrijving en voorstel voor beregeling”, in *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en Letterkunde*, p.165-282.
- DE SCHUTTER, G.
1985 “Pragmatic and syntactic aspects of word-order in Dutch”, in ‘Syntax and Pragmatics in *Functional Grammar*’ (eds. Machteld Bolkestein, Casper de Groot & Lachlan Mackenzie), Dordrecht, Foris Publications, p. 137-154.
- DE SCHUTTER, G.
1987 “Linguïstische theorie en historische grammatica”, in *Leuvense Bijdragen* 76: 179-195.
- DE SCHUTTER, G.
1988 “In en uit de tang in de Midelnederlandse bijzin”, in *Leuvense Bijdragen* 77: 385-401.
- DE SCHUTTER, G.
1995 “Extrapositie in het Middelnederlands. Proza- en rijmteksten als informatiebron voor syntactisch onderzoek”, in *Taal en Tongval* 47: 195-204.

De zinsbouw in het vroege Middelnederlands.

- DE SCHUTTER, G.
2002 “Een paar beschouwingen over het IPP-effect in het Afrikaans”, in *Taal en Tongval* 53, 2001 [2002]: 197-206
- GERRITSEN, MARINEL
1985 “The history of Dutch frame and verb second sentences”, in *Papers from the first interdisciplinary conference on Netherlandic studies* (ed. by William H. Fletcher. University Press of America, p. 87-94.
- GYSELING M.
1963 “De statuten van de Gentse leprozerie van 1236”, in *Studia Germanica Gandensia* 5: 9-43.
- KOSTER J.
1974 “Het werkwoord als spiegelcentrum”, in *Spektator* 3: 601-618
- KOSTER J.
1975 “Dutch as a SOV Language”, in *Linguistic Analysis* 1: 111-136.
- PONELIS F.
1993 *The Development of Afrikaans*, Frankfurt am Main, etc., Peter Lang
- VAN DER HORST J.
1981 “Onderschikking en de plaats van de persoonsvorm in het Middelnederlands”, in *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 97: 161-184. Ook in J.M. van der Horst: ‘*Historische grammatica en Taaltekens*’, 1986: 15-38.
- VAN DER HORST J.
1985 “Verkenning van onpersoonlijke constructies”, in *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 101: 34-63 en 81-92. Ook in J.M. van der Horst: ‘*Historische grammatica en Taaltekens*’, 1986: 57-86 en 87-98.
- VAN DE VELDE M.
1973 “De Ausklammerung in het Duits en in het Nederlands”, in *Studia Germanica Gandensia* 14: 119-142.
- WEERMAN F.
1993 “The diachronic consequences of first and second language acquisition: the change from OV to VO”, in *Linguistics* 31, 903-931.